

OLAM MANZARASINI TASVIRLASHDA KO'CHIM TURLARINING ROLI**Karimov Abduvali Jo`rayevich***Termiz davlat universiteti magistratura bo`limi o`zbek tili yo`nalishi 2-bosqich talabasi**kabduvali102@gmail.com*

Annotatsiya: *Lingvomadaniy tadqiqotlar doirasida maydonga kelgan ilmiy qarashlar metaforani ma'lum bir xalqning milliyligini, o'ziga xos ma'naviy qarashlarga ega ekanligini, spesifik dunyoqarashini ifoda etuvchi muhim lingvistik vositalardan biri tarzida o'rganishning dolzarbligini ko'rsatadi turadi.*

Kalit so'zlar: *lison, tasviriy vositalar, ko'chim, o'z ma'no, belgi, semema.*

Bugungi kunda etnos tilning metaforik xususiyatlari, olamning manzarasini yoritishda tilning o'rni metafora yaratilishida shaxs ruhiyati omili kabi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Tilshunoslikning stilistika bo'limida metafora nutqning bezagi va fikr ifodalashning o'ziga xos bir shakli ekanligi ko'pgina olimlar tomonidan etirof etiladi. Metafora jarayoni bu inson tafakkurining metaforologik qobiliyati haqida bugungi kungacha ko'p va xo'p aytib o'tildi. Antik davrdan boshlab nutqning tasviriy vositasi va uning jozibasi deb qaralgan ushbu hodisa haqida bildirilgan barcha fikrlar yaqin yillardan beri metaforaga bilish jarayonining o'ziga xos fikrlash usuli, mexanizmi, inson ongidagi zalvorli va ahamiyatli fenomen ekanligi to'g'risidagi xulosalar o'z tasdig'ini topgan ilmiy haqiqatdir. Metafora tabiatini tekshirgan Aristotel uni: «so'z ma'nosining jinsdan turga, turdan jinsga yoxud turdan turga yoki muqobillik asosida ko'chirilishidir», - deb ta'riflaydi.

Aristotel metaforaga nisbatan ixcham, soddalashtirilgan o'xshatish deb qaraydi hamda bu ko'chimlarni qo'llashda mahoratli bo'lish lozim, ya'ni “yaxshi metaforalarni yasash – (predmetlararo) o'xshashliklarni ilg'ashdir”, - deya ta'kidlaydi. Tilshunos A.Richards esa metaforik hodisaga bunday yondoshadi: “har bir lison egasida metaforalarni qo'llashga doir tajriba mavjud bo'ladi; Aristotelning bu mahorat hammada ham mavjud bo'lavermaydi degan fikri noto'g'ri. Inson nutqiy qobiliyatni o'zga lison egalarining namunasi ostida egallab boradi. Tabiiyki, bunda u bevosita ko'chimlarni qo'llash tajribasini ham o'zlashtirib boradi”, - deb e'tiroz bildirarkan, metaforaga eng ulug'vor - hayotni idora etish (a command of life) san'ati deya baho beradi. Ritorika metaforani alohida mahorat va ehtiyotkorlik talab etuvchi so'z o'yini, ya'ni muayyan shakl emas, balki, nutqning tasviriy vositasi, bezagi deb qabul qiladi. Binobarin, antik davr odamida ob'ekt va tasavvur qilinayotgan sub'ekt o'rtasidagi munosabat haqida go'yo ikkita fizik predmetning o'zaro ta'sirlanishiga monand tasavvur mavjud bo'lgan.

Davr o'tib, metafora muammosi ritorika ko'lamidan tashqariga chiqib, tilshunoslikka o'tdi. Shu zaylda metaforaning qiyosiy kontseptsiyasi yuzaga keldi. Unga ko'ra, metafora – odatiy nomlanishning tasviriy idrok etilishi. Bunda metafora yashirin qiyos sifatida tekshiriladi, qiyosiy nazariya esa metaforik bayonni ikki taqqoslanayotgan predmetga bog'liq bo'ladi, deb xulosa qilgan. Umuman olganda, metafora tasviri va obrazli ifoda vazifasini o'tashi bilan bir qatorda, u so'zlarning ikki turli referentlar o'rtasidagi o'xshashlik yoki farqlarni ochib berish yo'li bilan ham ilmiy o'rganilgan. Metafora yashirin qiyos sifatida faoliyat yuritadi deyish, unda bir narsa yoki tushuncha boshqa narsa yoki tushuncha bilan noan'anaviy usulda bog'lanadi va qiyosiy asosda o'rganiladi. Ma'noviy ko'chim haqidagi an'anaviy ta'limot metaforaning bir necha turinigina ajratadi va metafora yasalişini qulay nutqiy vaziyatning yuzaga kelishi bilan bog'laydi. Shu tufayli, metaforaga nisbatan kontekstlar va g'oyalar almashinuvi (thoughts) deb yondashilmasdan, shunchaki so'zlarga muqobil lisoniy vosita deb qaralib kelindi.

Lingvomadaniy tadqiqotlar doirasida maydonga kelgan ilmiy qarashlar metaforani ma'lum bir xalqning milliyligini, o'ziga xos ma'naviy qarashlarga ega ekanligini, spesifik dunyoqarashini ifoda etuvchi muhim lingvistik vositalardan biri tarzida o'rganishning dolzarbligini ko'rsatadi turadi. Metafora milliy, dunyo qarashni ifodalovchi vositalardan biri ekanligi, ularni tarjimada qayta yaratishda tarjimon oldiga murakkab vazifani qo'yadi. Metaforani anglash va olam manzarasini tasvirlashda o'ziga xos usul sifatida qo'llashning zamonaviy yo'nalishlari tadqiq etildi.

Bugungi kunda etnos tilning metaforik xususiyatlari, olamning manzarasini yoritishda tilning o'rni metafora yaratilishida shaxs ruhiyati omili kabi ustuvor yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

“Metafora o'zi taalluqli bo'lgan tilning milliy ma'daniyatini bevosita aks ettiruvchi ekstralingvistik mazmun tashuvchisi hisoblanadi. Milliy-madaniy komponentni o'z ichiga olgan birlik hisoblanuvchi metaforani muayyan til egalari olam manzarasining o'ziga xos xususiyatlarini belgilab beruvchi madaniy, bog'lanishli assotsiatsiyalari kabi qatlamni chuqur o'rganish talab etiladi.

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik metaforaning qiyoslash usuli, nutqni bezash usuli degan an'anaviy ta'rifdan butunlay vos kechadi. Shuningdek, generativ tilshunoslikdagi N.Xomskiy, L.N.Murzin kabi olimlarning metafora bazviy strukturalarning o'zaro ta'siri haqidagi ta'riflariga ham qo'shilmaydi. Zamonaviy tilshunoslikning J.Lakoff, M.Jonson, N.Arutyunova, A.Baranov, Yu.Karaulov, V.Demyankov, Ye.Kubryakova kabi namoyandalari metafora olamni anglash, atrof-voqelikni tizimlashtirish va uni tushuntirish usulidir hamda metaforani kognitiv ongning asosiy mental operatsiyasi tariqasida o'rganish zarurdir, deb takidlaydilar. Shu tarzda, ikki so'zning ma'nosini bog'laydigan metafora tasviriy vosita emas, balki, ikki tushuncha maydonini birlashtiradigan va voqelik konseptualizatsiyad manba doirasini shakllantirish imkonini beruvchi ongning

asosiy amaliyoti (jarayoni)dir. Demak, metafora – bu voqelikning spesifik konseptualizatsiyasi, inson tafakkuriga xos analogik imkoniyatlarning namoyon bo'lishidir. Inson nafaqat metafora vositasida fikrlaydi, balki, metaforalar yordamida idrok qiladi, ular vositasida fikrlaydi.

D.Baxronovanning ta'kidicha, “ metafora metafora bo'lguncha, olamning oddiy manzarasidan to lisoniy manzarasigacha “sayohat” qiladi. So'z birdaniga metaforaga aylanib qolmaydi. Shu sababli ular o'ziga tegishli jamiyatning “yuziga” madaniyatning kodiga aylanadi. Jumladan, metaforalarni har bir millat maqol, matal va aforizmlarida, kundalik muloqatlarda qo'llanilishi muayyan etnosgagina tushunarli sifatlarni, milliy-madaniy belgini ifodalaydi.”

Metafora ob'ektlarning bir sinfiga xos belgilarni boshqa ob'ektlar sinfiga yoki ulardan biriga – metaforaning asosiy (dolzarb) sub'ektiga mutanosiblikda tanlaydi. Metaforik ma'no uch kamponentni bilishdan kelib chiqadi: denotatlarning ikki kategoriyasi va metaforizatsiya jarayonida tilga olingan denotat xarakteristikasi. Metaforada ishtirok etgan denotatlar kategoriyasining xarakteristikasi turli tillarda o'ziga xos ko'rinishda bo'ladi. “ Odatda, metafora til egalari ushbu ob'ektlar kategoriyasi haqidagi umumiy, xususan, mifalogik madaniy, emotsional baholi konnotatsiyalarni o'z ichiga olgan tasavvurlari zaxirasiga oid bo'ladi.”

Metafora bu borliqni insonga jozibador qilib ko'rsatadi. Shu o'rinda Kvintilianning fikriga to'xtalamiz: metafora tabiatan yuksak insoniy lafziy-ma'noviy tushuncha va hech bir narsa-hodisaning ma'nosiz qolmasligiga, shuningdek, zarurat bo'lsa, obrazsiz ifodalanmasligiga xizmat qiladi.

D.Baxronova tadqiqotlarida o'zbek lisoniy manzarasidagi metaforik modellashtirishlar lingvomadaniy, nuqtaiy nazardan o'rganilgan nuqta olimaning keltirishicha, bir hayvon nomi metafora sifatida ham ijobiy, ham salbiy xususiyatlarini bildirishi mumkin. Masalan, ayiq antropozoomorfizmi tashqi qiyofaga xos va fizologik xususiyatlar doirasida insonning salbiy hamda ijobiy sifatlarni tavsiflab kelishi mumkin: ayiq – salbiy: befahim, beso'naqay, qo'pol, beg'am, jahldor; beo'xshov harakat qiluvchi odam; *U kotibni ayiqday befahim odam bo'lsa kerak deb o'ylagandi* (N. Eshonqul. “Bevaqt chalingan bong,46).

Ayiq – ijobiy: Baquvvat, zo'r, kuchli. Erkak kishi haqida; *U, ta'bir joiz bo'lsa, ayiqday baquvvat, xushchaqchaq inson ekan* (O.Yoqubov. “Xotiralar”, 137).

Gender munosabatlarini til nuqtai nazardan yoritishda ham metaforik belgilar muhim o'rin tutadi. O'zbek tilining lisoniy manzarasida *burgut* erk, ozodlik timsoli hisoblanadi. *Burgut* antropozoomorfizmi metafora tarkibida kelsa, ko'chim markazida erkak kishi nazarda tutiladi.

1) *(Mirsalim) Qodirning burgut bo'lib tikilib turganini payqagandek, yuzini ters o'girib oldi.* (Shuhrat. “Oltin zanglamas”, 307);

2) *O'zi muloyim ko'ringani bilan, changalidan chayon ham chaqolmaydigan burgut bu qori!* (I.Rahim. “Chin muhabbat”, 49)

Ushbu matnlar mazmunida burgut–erkak modeli metaforik model hisoblanadi. ²² Yangi yuz yillikda tilshunoslik sohasida yuzaga kelgan tadqiqot yo'nalishlari avvaldan an'anaviy tilshunoslik doirasida tadqiq etilgan til hodisalari va til birliklarini boshqa nuqtai nazar va mezonlar asosida o'rganishga keng yo'l ochdi. Natijada ma'no ko'chishi usullaridan biri o'laroq, tahlil etilgan metaforani ham milliy dunyoqarashning in'ikosi sifatida o'rganish imkonini yaratdi.

Metaforani ma'lum bir millatning dunyoqarashini aks ettiruvchi unsurlardan bir sifatida baholanishi ko'chimlarga jiddiyroq yondoshish masalasini qo'yadi. Olamning obrazini to'g'ridan to'g'ri reflekslar vositasida anglab bo'lmaydi, uni faqat o'ziga xos obrazlarni "o'z boshidan kechirish" orqaligina tushunish mumkin. Olim manzarasini "odatdagi" bilish orqali anglab bo'lmasa-da, uni verbal va obrazli aks ettirish, ifodalash mumkin. A.K.Kamenskiy olamning lisoniy manzarasini "mantiqiy (konseptual) va lisoniy (so'zli) modeldan tashkil topgan mantiqiy-so'zli hosila" sifatida umumiy shaklda izohlangan. M.Xaydeggerning qayd qilishicha, "manzara" so'zi deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida o'ylaymiz, "olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi". Haqiqiy borliqni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi o'rtasida murakkab munosabatlar mavjud bo'ladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, o'ng-chap, sharq-g'arb, uzoq-yaqin), miqdor va hakazo o'lchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til ananalar, tabiat va landshaft, ta'lim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi. Olamning lisoniy manzarasi olamning maxsus manzaralari (kimyo, fizika va h.k.) bilan bir qatorda bo'la olmaydi, u boshqa manzaralardan oldinda bo'lib, ularni shakllantiradi. Chunki inson dunyoni va o'zini umuminsoniy va milliy tajribaga asoslangan til vositasida angelaydi. Tilning o'ziga xosligi tufayli til egasining ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi va inson u orqali dunyoni ko'radi.

Til ham madaniyat, ham tabiat hodisasi sifatida mavjud. Shubhasiz, til madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib insoniyatning ijtimoiy tarixidagi eng muhim yutuqardan biri sanaladi. Lekin boshqa tomondan tilning materiyasida insonning biologik tabiati namoyon bo'ladi. Bu o'rinda ko'p narsa nutqiy faoliyatining fizalogik va psixofizalogik imkoniyatlari bilan aniqlangan. Masalan, dunyoning barcha tillarida unli va undoshlar hamda ko'plab tovushlar almashinuvi zanjirining mavjudligi madaniyat bilan emas, tabiat bilan bog'liqdir. Binobarin, inson faqat unlilar yoki undoshlarning o'zi bilan nutq hosil qila olmaydi. Tabiat til strukturasi teran xususiyatlarini hamda matnni hosil qilish va uni qabul qilish qonuniyatlarini aniqlaydi. Insonning nutqiy faoliyati tug'mami yoki keyin shakllanganmi? degan savol haligacha munozarali bo'lib qolmoqda. Olamning lisoniy manzarasini o'rganish masalasi inson va uning turmushi uning dunyo bilan o'zaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bog'liqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini

aks ettiradi. Tilda aks ettirilgan olamgina mavjud. Modomiki, har bir til borliqni o'ziga xos usullar bilan aks ettirar ekan, unda tillar bir-biridan o'zining "olamning lisoniy manzarasi"ga ko'ra farqlanadi.

Maqolada, metaforaning faqat nutq bezagi emas, balki inson tafakkuri va dunyoni qayta ishlashda muhim rol o'ynaydi. Metafora zamonaviy tilshunoslikda olamni anglash, tizimlashtirish va tushuntirish usuli sifatida muhimdir, chunki bu ob'ektlar orasidagi mavjud o'xshashliklar va mental aloqalarni ochib beruvchi jarayondir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maxmaraimova Sh.T."Olamning milliy lisoniy tasvirida teomorfik metaforaning kognitiv aspekti" Qarshi shahri-2018 yil
2. U.Bekpo'lat.O'zbek badiiy nasrining lingvo-uslubiy shakllanishi asoslari.Toshkent- 2020.
3. M.Mirtojiyev O'zbek tili simasologiyasi Toshkent «MUMTOZ SO'Z» 2010
4. Tursunov U., Muxtorov J., Raxmatullaev III. Hozirgi o'zbek adabiy tili.
5. Yo'ldoshev M., Isoqov Z., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.- Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2010